

גדולי הרוח והיצירה בעם היהודי

עורך הסדרה: חיים וייס

המערכת:

פרופ' חיים באר, פרופ' זאב הרווי, מר יחזקאל חובב,
פרופ' אריה ספונניק, פרופ' בת-ציון עראקי קלורמן,
ד"ר תמר שלמון-מאק

העורך הראשון: אביעזר רביצקי

עודד ישראלי

הרמב"ן

ר' משה בן נחמן

המרכז לתולדות העם היהודי

מרכז זלמן שזר לחקר תולדות העם היהודי
ירושלים

Oded Yisraeli NAHMANIDES

עריכה לשונית: יהושע גרינברג
מנהל ההוצאה לאור: עזרא ברום
עורך ראשי: תומר יהוד
הפקה והבאה לדפוס: נעה גרינולד-עסיס
עיצוב הסידרה: אלי חרומוב
עימוד: אירית נחום
הגהה: אביחי גמדני

ספר זה יוצא לאור בסיוע
משרד התרבות והספורט

מסת"ב 965-227-410-6
מספר קטלוגי 185-1142

ספר זה מבוסס על הספר 'ר' משה בן נחמן: ביוגרפיה אינטלקטואלית'
מאת עודד ישראלי, הוצאת מאגנס, ירושלים.

© כל הזכויות שמורות למרכז זלמן שזר
לחקר תולדות העם היהודי,
ירושלים, תשפ"ו 2026

אין להעתיק או להפיץ ספר זה או קטעים ממנו, בשום צורה
ובשום אופן, אלקטרוני או מכני, לרבות צילום או הקלטה, ללא קבלת אישור
בכתב מהמוציא לאור.

הדפסה: דפוס פרינטיב, ירושלים
Printed in Israel

לזכרו של גיסי כאח-לי
שלום בצלאל זינגר
נקי כפיים ובר לבב

תוכן העניינים

9	פתח דבר
11	מבוא
17	פרק ראשון: הרמב"ן: זמנו ומקומו
18	היהודים בממלכת ארגון
19	תמורות אינטלקטואליות במערב אירופה במאה השלוש עשרה
20	תנועות בעולם היהודי: רצינוליוס, קבלה ושמרנות דתית
21	ר' משה בן נחמן: פרופיל ביוגרפי ראשוני
24	אופקיו האינטלקטואליים של הרמב"ן
28	פרק שני: ראשית ביכורים: היצירה התלמודית-הלכתית
28	ראשית היצירה התלמודית: בצל 'הראשונים'
	'לא אהיה להם חמור נושא ספרים': מהתבטלות עצמית להתעצמות
32	פרשנית
36	ספרות ה'חידושים': מגמתה ומקומה ביצירת הרמב"ן
44	ה'מלחמות' ל'חידושים': מסורתנות קלסית ומסורתנות פלורליסטית
	פרק שלישי: בעין הסערה: פולמוס הרמב"ם וראשית היצירה
46	ההגותית
48	פולמוס הרמב"ם: סקירה היסטורית
50	היבטיו העיוניים של הפולמוס ועמדת הרמב"ן
54	'שער הגמול': גן עדן, גיהנום והגמול העתידי
58	דרשת 'תורת ה' תמימה': פריצת מתווה היצירה הפרשני
64	פרק רביעי: על פרשת דרכים: ההתכנסות אל פירוש התורה
65	'מְבַשְׂרֵי' הפירוש לתורה: פירוש ספר איוב ודרשת קהלת
66	פירוש התורה: מאפייניו, מבנהו ודרך התהוותו
	התורה כאוצר החוכמות: מדרשת 'תורת ה' תמימה'
70	לפירוש התורה
76	פשט וסוד בפירוש התורה: מבנה העומק של המקרא
79	מדרש, אגדה והלכה בפירוש התורה
87	ארץ ישראל בהגותו המאוחרת של הרמב"ן ובפירוש התורה
91	פרק חמישי: קבלת הרמב"ן: התהוות, התגבשות, התחבטות
93	הרמב"ן והקבלה בגירונה
94	קבלת הרמב"ן: אבני יסוד ומגמות כלליות
98	פירושי הסוד: אופיים, מקומם ומעמדם בפירוש התורה

103	מקורות קבלת הרמב"ן ודרך התהוותה
109	למגמת כתיבתו הקבלית של הרמב"ן: גילוי או הסתרה?
415	פרק שישי: 'כוונת כל המצוות'
119	טעמי המצוות במשנת הרמב"ן
122	'מצורך הדיוט' ל'צורך גבוה'
126	'צורך גבוה' ו'חפץ האל'
132	'מעון לשכינה': אידיאל הפרישות במשנת הרמב"ן
140	פרק שביעי: בסבך הפולמוס היהודי-נוצרי
141	ויכוח ברצלונה: אירוע אחד, שני סיפרים
144	עקבות הפולמוס היהודי-נוצרי ביצירתו של הרמב"ן
148	מענה הרמב"ן ב'ספר הוויכוח': טקטיקה ואסטרטגיה
152	בין דמות המשיח ל'ימות המשיח' במשנת הרמב"ן
159	מ'ימות המשיח' ל'תענוגי הנפש' ו'יחיי העולם הבא'
165	פרק שמיני: הרמב"ן בארץ ישראל
165	מגירונה לעכו: מניעי עלייתו של הרמב"ן לארץ ישראל
168	הרמב"ן בעכו, וליבו בסוף מערב
176	הרמב"ן בירושלים ועל ירושלים: דברי משה האחרונים
182	אחרית דבר
191	הערות
200	ביבליוגרפיה

פתח דבר

ספר זה הוא פרק נוסף, ולדידי גם מרגש, במסע ההתחקות ארוך השנים שלי אחר דמותו, חייו ותורתו של ר' משה בן נחמן (הרמב"ן) – רב, פרשן, מקובל ומנהיג ציבור, ומהדמויות היהודיות הבולטות והמשפיעות ביותר בימי הביניים. את פירות מחקריי עד כה הצעתי בעיקר על כמות אקדמיות, במאמריי השונים ובספרי 'ר' משה בן נחמן: ביוגרפיה אינטלקטואלית' (ירושלים תשפ"א). זכות גדולה היא לי ליטול כעת חלק בסדרת 'גדולי הרוח והיצירה' של מרכז זלמן שזר ולהאיר את דמותו של הרמב"ן בפני הציבור הרחב, שוחרי ושוחרות החוכמה והדעת. תקוותי היא שחיבור זה יתרום נדבך חשוב להיכרותנו עם דמותו של הרמב"ן כמו גם עם היצירה הרבנית, הקבלית וההגותית בימי הביניים, ועם פרק מכוון בתולדות הקהילות היהודיות במערב אירופה במאה השלוש עשרה.

שותפים רבים היו למפעל זה, וללא סיועם לא הייתי מגיע עד הנה. ראשית אתן תודה לחונן לאדם דעת אשר מילא את רוחי להשלים גם את המלאכה הזאת. תודתי לעמיתים ולעמיתות שחלקו עימי במהלך

השנים בנדיבות מידיעותיהם ומפירות מחקריהם וסייעו לי להוציא דבר מתוקן מתחת ידי. לכל אלה, שרבים הם ולא אוכל לפורטם כאן, כבר שיגרתי את תודותיי בהודמנויות אחרות. תודתי למרכז זלמן שזר לחקר תולדות העם היהודי, למנהל ההוצאה לאור, עזרא ברום, לעורך הלשוני, יהושע גרינברג, למפיקה והמביאה לבית הדפוס, נעה גרינולד-עסיס ולכל אנשי ההוצאה שעמלו מאחורי הקלעים כדי להפיק את המהדורה בדרך המיטבית. תודתי גם לאנשי הוצאת הספרים מאגנס על שיתוף הפעולה ועל שאפשרו את השימוש בחומרים שראו אור לראשונה באכסניה שלהם. יבואו כולם על הברכה.

המחלקה למחשבת ישראל ע"ש גולדשטיין-גורן באוניברסיטת בן-גוריון בנגב, ביתי האקדמי זה שנים, היא החממה אשר בה התלבנו פרקי ספר זה. לחוקרי ולחוקרות המחלקה, לסגל האקדמי והמנהלי, לתלמידותיי ולתלמידיי – לכל אלה אני מודה על השיח המחקרי ועל שאר הרוח, אך לא פחות מכך על התמיכה ועל הבית החם, על השותפות ועל החברות.

סדנת העבודה הפיזית אשר בה נכתב הספר הייתה במידה רבה בית הספרייה הלאומית בירושלים. במהלך שנות כתיבת הספר הסתייעתי רבות באוצרות הספרייה ובמרחבי הלמידה שלה. תודתי למנהלי הספרייה, לספרנים, לספרניות, לעובדות ולעובדים שסייעו בידי תמיד במאור פנים ובנפש חפצה. מחקר זה נערך גם, בין השאר, בתקופה ששימשתי חוקר אורח במרכז ללימודי יהדות באוניברסיטת אוקספורד (Oxford Centre for Hebrew and Jewish Studies) ב-2017. תודתי לראשי המרכז ולמנהליו. בעריכת כמה מפרקי המחקר הסתייעתי בשני מענקי מחקר שבהם זכיתי מאת הקרן הלאומית למדע במהלך השנים (14/490; 18/808). יעמדו גם אנשיה על הברכה.

חוב גדול אני חב למשפחתי האהובה, שהיא מקור הכוח וההשראה לכל אשר אני עושה. לבני ולבנותי, לכלותיי ולחנתני, לנכדי ולנכדותי, ולרבקי, רעייתי ואשת בריתי, השותפה לכל מעשה ידי.

בימים אלה, כשענני מלחמה עדיין מעיבים את שמינו, אני מבקש לחתום בתפילה לשלוםם ולהצלחתם של חיילי צה"ל וכוחות הביטחון בכל מקום שהם ובתקווה לימים אחרים של שלום, צמיחה ויצירה.

עודד ישראלי

אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, אייר תשפ"ו

מבוא

'לו אבד הספר "מורה נבוכים", היה זה הפסד, אבל לא כביר; עם ישראל היה מחזיק מעמד. אבל אם פרושו של הרמב"ן לתורה היה הולך לאיבוד, אני מרגיש שהייתה קטסטרופה... דמותו של הרמב"ן ופירושו לתורה מעמידים את עולמו הרוחני של עם ישראל¹. הערכה נוקבת זו יצאה מפי הרב אהרן ליכטנשטיין, אחד מחשובי ראשי הישיבות בדור האחרון ומהמשפיעים שבהם, והפתיעה לא מעט מתלמידיו וממוקיריו. אף שהכירו את מקום משנת הרמב"ן בעולמו, העמדת פירוש התורה לרמב"ן אף מעל ליצירה הפילוסופית המונומנטלית של הנשר הגדול, הרמב"ם – שמפעליו ההלכתיים היו לחם חוקן הלמדני של הרב ליכטנשטיין – חידדה את מרכזיות החיבור בתולדות היצירה היהודית ואת התפקיד ההיסטורי שהיה לו בעיניו.

ר' משה בן נחמן, שנולד בעיר גירונה שבקטלוניה בסביבות שנת 1294, ונפטר בעכו שבארץ ישראל בשנת 1270 לערך, היה רב, פרשן מקרא ותלמוד, דרשן, מקובל, ולא פחות מכך, המנהיג הדתי הבולט

במערב אירופה במאה השלוש עשרה. ביצירתו ההגותית הרחבה, ובעיקר בפירושו לתורה, יצק כמה מאבני היסוד של המחשבה היהודית בימי הביניים, והטביע חותם עמוק על הזרם המרכזי בהגות היהודית באותה תקופה. לכך התכוון ככל הנראה הרב ליכטנשטיין כשהעריך ש'דמותו של הרמב"ן ופירושו לתורה מעמידים את עולמו הרוחני של עם ישראל'. הספר שלפניכם מציע תמונה מקיפה, חדה ודינמית של דמותו ויצירתו של הרמב"ן. אבל לצורך הארת דמותו ופועלו אין די בהסתמכות על פירושו לתורה, תהא חשיבותו אשר תהא. את מסכת חייו ואת מפעליו אסרטט כאן כפי שהם משתקפים ממכלול יצירתו ההלכתית, הפרשנית, הדרשנית וההגותית. נקודת מבט זו מעלה שאלות הנוגעות ליחסי הגומלין בין שטחי היצירה השונים שלו וכן בין הסוגות השונות של כתיבתו: מהי הזיקה בין יצירתו התלמודית ליצירתו ההגותית? איזה מקום תפסה הקבלה בעולמו הדתי? באיזו מידה משקפות הדרשות הרחבות שנשא ככל הנראה בפומבי את תפיסותיו הדתיות, ועד כמה אפשר להסתמך על כתיבתו הפולמוסית להנהרת סוגיות מורכבות בהגותו? שאלות אלה יעמדו במוקד העיון בפרקי הספר.

הנחת עבודה נוספת, כמעט מובנת מאליה, שעליה מושתת הספר, היא שאת הגותו של הרמב"ן, כמו של כל הוגה, יש לבחון על רקע זמנו ומקומו. את יצירותיו ואת עמדותיו האינטלקטואליות והדתיות אבקש לקרוא, בין השאר, כשיח מתפתח עם תנועות וזרמים בעולם היהודי והלא־יהודי בסביבתו, וכפרי המגע עם התסיסה האינטלקטואלית במערב אירופה במאה השלוש עשרה.

אם שתי פרספקטיבות אלו עומדות בדרך כלל ביסוד כל ביוגרפיה אינטלקטואלית מודרנית, כאן תיבחן יצירתו של הרמב"ן מנקודת מבט נוספת, זו הביוגרפית המתפתחת, ותבחן בחינה מעמיקה את השינויים שחלו בהגותו לאורך שנות חייו. נקודת תצפית זו מעלה שאלות חדשות וחיוניות להבנת יצירתו: האם אפשר לציין שלבים בהתפתחות הגותו? האם סוגות שונות של כתיבתו משקפות גם תחומי עניין שהשתנו והתחלפו במהלך חייו? באיזה פרק של חייו הופיעה בעולמו הקבלה? איזו סיבה עשויה הייתה להביא חכם בעל שיעור קומה כמותו לצאת בסוף שנות החמישים לחייו, כששמו הרבני כבר הולך לפניו, למסע ארוך ומפותל של כתיבת פירוש סדור ומקיף לתורה? איזה חותם הטביעו על עולמו הדתי אירועים דרמטיים כמו ויכוח ברצלונה, שבו השתתף, או עלייתו לארץ ישראל? מתווה ההתפתחות של יצירת הרמב"ן ייבחן כאן

על רקע תולדות חייו ובפילוח קפדני של היצירה למוקדם ולמאוחר. נקודת המבט הביוגרפית היא גם זו העומדת ביסוד המבנה הכולל של הספר והמתווה הכרונולוגי של פרקיו.

הרמב"ן זכה לשנות חיים ארוכות ופוריות, והוציא מתחת ידיו יצירה עשירה ומגוונת. החל מן שנות בחרותו, כשנטל על עצמו את משימת ההשלמה של הלכות הרי"ף, וכלה בשנות חייו האחרונות בעכו, שבהן העלה על הכתב את ה'דרשה לראש השנה' – שישים שנה לערך, לא יבש מבוע היצירה שלו. דומה כאילו לא הניח אף לא לרגע את קולמוס הסופרים שלו. מרחב היצירה שלו משתרע על שטחים נרחבים: פרשנות לתלמוד, פרשנות למקרא, חיבורים קבליים, דרשות, כתבי פולמוס אנטי-נוצריים ופנים-יהודיים, שירה ועוד. חיבוריו אלה צופנים עמדות, מגמות ומבעים שונים, המצטרפים כולם לסיפור חייו הרוחניים והציבוריים. סיפור זה מבקש הספר הנוכחי להעלות.

מבנה הספר מושגת כאמור על הצייר הביוגרפי-כרונולוגי. מסכת חייו היצירה וההגות של הרמב"ן מוצעת כאן בשמונה פרקי ליכה: כל פרק מתמקד בתחנה אחרת או בצומת דרכים אחר בחיי היצירה שלו, ומבקש להאיר תקופת חיים אחת באור חדש. אבל עיקר חידושו של הספר הוא בהעמדת כל חלקי הפאזל הללו זה לצד זה וצירופם לכדי תמונה אחת – לכדי סיפור חיים שלם של יצירה, של הגות ושל אמונה דתית.

הפרק הראשון, 'הרמב"ן: זמנו ומקומו', מסרטט קווים ראשוניים וכלליים לביוגרפיה של הרמב"ן בהקשריה ההיסטוריים, התרבותיים והדתיים. כפי שעתיד להתברר בפרקים הבאים, יש בצומת הדרכים ההיסטורי ובמרחב התרבותי והדתי שבהם צמח כדי להאיר כמה מההתפתחויות החשובות בחייו. פרק זה עומד גם על חייו האישיים: שורשיו המשפחתיים, משפחתו הגרעינית ומשלח ידו, וכן על אופקיו האינטלקטואליים ועל מקורות הידע וההשראה בסביבתו.

הפרק השני, 'ראשית ביכורים: היצירה התלמודית-הלכתית', מתאר ומנתח את תקופת היצירה הקדומה של הרמב"ן, שהתמקדה בפרשנות התלמוד ובכתיבה הלכתית. כאן אעמוד על הופעתן הראשונית של מגמות שילוו את יצירתו גם בהמשך דרכו: המגמה השמרנית מצד אחד והמגמה היצירתית מצד שני. קריאה קשובה בכתבי הרמב"ן אלה חושפת את דרך התפתחותה והתגבשותה של גישתו הדתית המורכבת.

בשנות השלושים של המאה השלוש עשרה היה הרמב"ן מעורב בפולמוס על כתבי הרמב"ם, שהסעיר את העולם היהודי. בכך דן הפרק

השלישי, 'בעין הסערה: פולמוס הרמב"ם וראשית היצירה ההגותית'. בפרק זה נדונה ההשפעה שהייתה לאירוע זה על אפיקי יצירתו של הרמב"ן ועל האופן שבו – על רקע הפולמוס וסביבו – עוצבו כמה מעמדות היסוד התאולוגיות והדתיות שלו בנושאים כמו תורת הגמול, תורת הנפש ותפיסת התורה.

הפרק הרביעי, 'על פרשת דרכים: ההתכנסות אל פירוש התורה – אפיונים ומגמות', מתמקד ביצירתו המרכזית והחשובה של הרמב"ן, אשר בה עסק במחצית השנייה של חייו. הפרק מאיר את תוכנו המורכב של החיבור הפופולרי הזה, את מאפייניו ואת מגמותיו, ועומד על מקומו בעולמו הדתי של מחברו. באופן מיוחד תידון כאן השאלה מה הביא אותו להעתיק את מוקד היצירה שלו מפרשנות התלמוד לפרשנות המקרא, ועד כמה הטביע שינוי זה חותם גם בעמדותיו כפרשן התלמוד וכאיש הלכה.

הפרק החמישי והפרק השישי חורגים מעט מהמתווה הביוגרפי כרונולוגי של הספר, וחותרים להבין את ליבת עולמו הדתי של הרמב"ן על רקע מכלול יצירתו ההגותית-פרשנית. הפרק החמישי, 'קבלת הרמב"ן: התהוות והתגבשות', בוחן את משנתו הקבלית מפרספקטיבה רחבה וכוללת של כתיבתו הקבלית, ומבקש לעמוד על מקורות קבלת הרמב"ן ועל דרך התהוותה, על מגמותיה ועל זיקתה לזרמים קבליים שכנים, וכן על האופן שבו השתמש בה הרמב"ן בפרשנות המקרא. נוסף על כך תידון בפרק זה גם המוטיבציה לכתיבת הסוד הקבלי ולפרסומו. הפרק השישי, 'כוונת כל המצוות': עבודת האלוהים ותכליתה בעולמו של הרמב"ן, מאיר את דמותו הדתית על רקע משנתו העיונית. בחינת עמדתו בסוגיית טעמי המצוות ובדבריו על המוטיבציה הדתית הראשונית לעבודת האלוהים ('כוונת כל המצוות') מאפשרת לסרטט מעין 'טופוגרפיה' של הדתיות הרמב"נית ולהבחין בתוך מרחב זה בין מרכז לשוליים. בהקשר זה עולה ומתברר עניינו המיוחד של הרמב"ן בתפיסה בדבר 'חפץ האל' ו'צורך גבוה', תפיסת יסוד מכוונת אשר מעוגנת בה עמדותיו בסוגיות דתיות שונות כמו שאלת הפרישות הדתית, היחס למגיה ולרפואה, יחסי גוף-נפש וכיוצא באלה.

הפרק השביעי, 'בסבך הפולמוס היהודי-נוצרי: ויכוח ברצלונה ומשנתו המשיחית של הרמב"ן', עוסק באחד האירועים המפורסמים בחייו, אשר בו נדרש להיות דובר הדת היהודית בפולמוס נוקב נגד נציגי המסדר הנוצרי הדומיניקני בברצלונה, במעמד מלך ארגון. הפרק עומד

על התפקיד שמילא אירוע זה בהתגבשות יצירתו ועולמו הדתי, ובייחוד בנושא שעמד בלב הוויכוח: דמות המשיח ואופי העידן המשיחי. עמדתו הייחודית של הרמב"ן בשאלות אלה על רקע ההגות היהודית של ימי הביניים התגבשה והתנסחה במידה רבה מתוך שיח עם הדוגמה הנוצרית ועל רקע הפולמוס עימה.

הפרק השמיני, 'הרמב"ן בארץ ישראל: יצירתו ועולמו הדתי באחרית ימיו', מתמקד בחלק האחרון של חייו, לאחר עלייתו לארץ ישראל והתיישבותו בעכו. הפרק עומד על האופן שבו באו כמה ממגמות השינוי וההתפתחות בחיי הרמב"ן בתקופה זו להבשלה ולמיצוי. כפי שאראה, העיון ביחסו לירושלים ולמקדש ביצירות בנות תקופה זו, ובעיקר בהשוואה למעמדם ביצירות קודמות, חושף מוטיבציות דתיות חדשות ומפתיעות ומעורר את השאלה האם הרמב"ן ראה בפרק זה חתימה של מסכת חיי היצירה העשירים שלו, או אולי דווקא פתיחה של מסכת חיי רוח חדשה.

בשמונת פרקי הספר הללו אני מבקש לגולל את סיפור חיי היצירה של הרמב"ן. תפיסתו הדתית ודרך התהוותה יוצעו כאן בתיאור עקיב ומגובש ככל האפשר. עם זאת, אין להתעלם מהקושי הכרוך בניסיון ליצור תמונה לכידה מתוך חומרי יסוד ספרותיים שנוצרו בנסיבות היסטוריות ובהקשרים ספרותיים כה שונים. מנעד הסוגות שבכתבית הרמב"ן וקהלי היעד המתחלפים בהתאם, עשויים לספק הסבר מסוים למופעים של אי-הלימה בין היגדים שונים בחיבורים שונים. ברם במגבלות הידע שבידינו ברי שלא את כל ההדורים במשנתו הדתית המסועפת והמורכבת אפשר ליישר, לפחות לעת עתה. בכמה מקרים העדפתי אפוא להותיר את סימני השאלה על כנם ולא להיזקק לספקולציות חסרות בסיס כדי למחות את עקבות הספק. עם זאת, אני מקווה שתיאור חיי היצירה של הרמב"ן מנקודת מבט חדשה, ירים תרומה להבנת האיש, ובעיקר להארת יצירתו על הקשריה ההיסטוריים, הדתיים והאינטלקטואליים.